

Карл Манхейм

(1893-1947) – німецький філософ і соціолог, один із засновників соціо-логії знання. З 1929 р. – професор соціології та національної економіки у Франкфуртському університеті. У 1933 р. емігрує до Великобританії, де викладає спочатку в Лондонській школі економіки та політичної науки, а потім – в Інституті освіти (Лондон-ський університет).

Досліджував взаємозв'язок політичної теорії та політичної практики, адміністративного, управлінського, політичного знання та дії з політичною ідеологією.

У роботі «Ідеологія та утопія» підкреслив, що будь-яка ідеологія – це апологія існуючого ладу, теоретично обґрунтовані погляди класу, що здобув панування і зацікавлений у збереженні статус-кво. «Ідеологія» завжди протистоять «утопії» – як правило, недостатньо теоретично обґрунтовані, емоційно забарвлені «духовні утворення», породжені свідомістю опозиційних класів і груп, що пригноблені і прагнуть до соціального реваншу, а тому настільки ж суб'єктивно-упереджені, як і «ідеології».

Основні праці: *«Ідеологія та утопія»* (1929), *«Людина і суспільство в епоху перетворення»* (1935), *«Свобода, влада і демократичне планування»* (1950) та ін.

Чи може політика бути наукою? (проблема теорії і практики)

У політиці є сфери, безпосередньо доступні розумінню та вивченню. Освічений професійний політик повинен знати історію країни, де протікає його діяльність, а також історію тих країн, з якими пов'язана його країна і які у своїх взаємовідносинах утворюють певне політичне середовище. Так, для політичної діяльності перш за все необхідне знання історіографії та статистичних даних, які її доповнюють. Далі політик повинен бути обізнаний про державний устрій тих країн, які пов'язані з його сферою діяльності. Однак справжній політик повинен володіти не тільки юридичною освітою, він повинен розбиратися і в соціальних відносинах, на основі яких і для яких державні установи існують. Він повинен бути в курсі політичних ідей, в традиції яких він живе.

Ідейний світ його супротивників також не повинен бути чужий йому. До цього приєднується ще ряд речей, які важче досягнути, знання про які все більше розширюються в наші дні: техніка маніпулювання масами, необхідна в сучасній демократичній державі, історія, статистика, вчення про державу, соціологія, історія ідей, колективна психологія являють собою необхідні для політика галузі знання, кількість яких може бути в кожному випадку збільшено.

Якби перед нами було завдання скласти перелік знань, необхідних для професійного політика, то в нього варто було б включити згадані вище предмети. Проте всі вони дають лише суто фактичні відомості, які політик може використовувати, у своїй сукупності вони також не створюють політику як науку і в кращому випадку можуть виконувати функції допоміжних наук. Якщо б ми під політикою розуміли лише сукупність всіх фактичних знань, необхідних для політичної діяльності, то взагалі не виникало б питання, чи є політика наукою і чи можна їй навчити. Тоді педагогічна, дидактична проблема полягала б у тому, як зробити найбільш сприятливий, з точки зору практичних політиків, вибір з нескінченної кількості наявних фактів.

Вищезазначені науки споріднені за своєю структурою остільки, оскільки об'єктом їх дослідження є суспільство і держава як історично сформовані феномени. Політична ж діяльність, навпаки, займається державою і суспільством остільки, оскільки вони ще знаходяться в процесі становлення. Політична наука вивчає творчі сили даного моменту, щоб з цього потоку рухомих сил створити щось стійке. Питання зводиться, таким чином, до наступного: чи можливе знання того, що настає, знання творчого акту?

Австрійський соціолог і політик Шеффле вказав, що громадське та державне життя може бути в даний момент розділене на дві частини: перша складається з ряду явищ, які вже сформувалися певним чином, як би застигли, і регулярно повторюються, друга – з явищ, що знаходяться в процесі становлення; тут прийняте в кожному окремому випадку рішення може призвести до новоутворень. Перший аспект Шеффле називає «повсякденним державним життям», другий – «політикою».

Коли в ході звичайної адміністративної діяльності поточні справи вирішуються у відповідності з існуючими правилами та приписами, то це, за Шеффле, не «політика», а «управління».

Проте ми відразу ж потрапляємо в сферу «політики», коли дипломатам вдається укласти з іноземними державами договори, які не існували раніше, коли депутати проводять у парламенті закони про нові податки, коли будь-хто займається передвиборчою агітацією, коли опозиційні групи готують повстання чи страйк або коли ці дії придушуються.

Діяльність, у нашому розумінні, починається тільки там, де ще немає раціоналізації, де ми змушені приймати рішення в ситуації, не регульованою приписами. Тут тільки й виникає проблема зв'язку між теорією і практикою, про яку дещо можна сказати вже тепер. Знанням про ту частину суспільного життя, де все, в тому числі і саме життя, раціоналізоване й організоване, ми, безумовно, маємо у своєму розпорядженні. Тут взагалі не постає проблема відносини між теорією і практикою, бо підведення окремого явища під загальний закон – дія, яка не може бути названо практикою.

Найважливіше значення має той факт, що у сфері політики теоретик пов'язаний з певною політичною течією, з однією з сил, що борються не тільки у своїх оцінках і вольових імпульсах; характер постановки питань, весь тип його мислення аж до використовуваного ним понятійного апарату – все це з такою очевидністю свідчить про вплив певної політичної і соціальної основи, що у сфері політичного та історичного мислення слід, на мою думку, говорити про відмінність стилів мислення, відмінності, які поширюються навіть на логіку.

У цій обставині й полягає, без сумніву, найбільша перешкода для того, щоб політика могла бути наукою в загальноприйнятому значенні. Адже відповідно до наших очікувань знання про діяльність можливо лише в тому випадку, якщо мислення незалежне по відношенню до гри сил, хоча б у своїй основній структурі. Нехай навіть мислячий суб'єкт бере участь у боротьбі, але основа його мислення, його позиція у спостереженні та встановленні відмінностей повинна бути вільна від впливу цієї боротьби. Однак, оскільки будь-яка проблема може бути вирішена тільки в тому випадку, якщо пов'язані з нею труднощі не маскуються, а доводяться до свого логічного кінця, нашим найближчим завданням має бути розгляд згаданої тези, згідно з якою у сфері політики як сама постановка проблеми, так і спосіб мислення можуть бути абсолютно різні.

Ми ставимо перед собою мету показати на конкретному прикладі, як структура політичного та історичного мислення змінюється залежно від тієї чи іншої політичної течії. Щоб не шукати надто далеких прикладів, зупинимося на згаданій нами проблемі відносин між теорією і практикою. Ми покажемо, що навіть ця найзагальніша фундаментальна проблема політичної науки вирішується представниками різних політичних та історичних напрямів по-різному.

Для того, щоб це стало очевидним, досить пригадати про різні соціальні і політичні течії XIX і XX ст. У якості найважливіших ідеально-типових представників цих течій ми назвемо наступні: 1. Бюрократичний консерватизм. 2. Консервативний історизм. 3. Ліберально-демократичне буржуазне мислення. 4. Соціалістично-комуністична концепція. 5. Фашизм.

Основною тенденцією будь-якого бюрократичного мислення є прагнення перетворити проблеми політики на проблеми теорії управління.

Бюрократії завжди властиво прагнення гіпостазувати власну сферу діяльності у відповідності зі своїми соціально зумовленими поглядами і не помічати того, що сфера адміністрації та упорядкування певних функцій є лише частиною всієї політичної дійсності. Бюрократичне мислення, не заперечуючи того, що політика може бути наукою, ототожнює її з наукою управління. При цьому поза сферою уваги залишається ірраціональна середовище, а коли вона змушує згадати про себе, її намагаються ввести в колію «повсякденного державного життя».

Поряд з бюрократичним консерватизмом, розвивався паралельно йому інший вид консерватизму, який може бути названий історичним. Його соціальною основою було дворянство і всі ті верстви буржуазної інтелігенції, які за своїм духовним і реальним значенням займали в країні панівне становище, але при цьому постійно зберігали відому напруженість у своїх взаєминах з консерваторами бюрократичного штабу.

Теорія історичного консерватизму, яка по суті є рефлексивним виразом старих станових традицій, у своєму політичному аналізі справді орієнтувалася на цю сферу, що виходить за межі управління. Ця сфера розглядається як суто ірраціональна: згідно з цією точкою зору, вона не може бути створена, але виростає самостійно. Таким чином, вирішальною альтернативою цього

мислення, альтернативою, з якою воно все співвідносить, є протилежність між планомірним творенням і самостійним зростанням.

Бюрократ намагається приховати сферу політики, історицист натомість розглядає її як ірраціональну, хоча й підкреслює в подіях і діях суб'єкта винятково компонент традиційності. Тим самим ми підійшли до головного супротивника цієї теорії, що склалася спочатку на основі станової свідомості, – до ліберально-демократичної буржуазії та її вчення. Буржуазія вступила на історичну арену як представниця крайнього інтелектуалізму. Під інтелектуалізмом ми тут розуміємо такий тип мислення, який або взагалі ігнорує елементи волі, інтересу, емоційності і світогляду, або підходить до них так, ніби вони тотожні інтелекту і можуть бути просто підпорядковані законам розуму.

Однак парадокс, властивий організації буржуазного суспільства, повторюється і в буржуазній теорії. Подібно до того як буржуазна раціоналізація світу, незважаючи на притаманну їй послідовність раціоналізує тенденцію, раптово зупиняється перед певними феноменами, бо, санкціонувавши «вільну конкуренцію» і класову боротьбу, вона немов створила нову ірраціональну сферу суспільного життя, так і для цього мислення залишається якийсь нерозчинний у реальності залишок. І далі: подібно до того як парламент є формальною організацією, формальною раціоналізацією реальної політичної боротьби, а не зняттям цього феномена, так і буржуазна теорія досягає лише здавалося б, формальної інтелектуалізації ірраціональних по своїй суті елементів.

Займаючись тут соціалістичною теорією, ми не будемо проводити розмежування між соціалістичним і комуністичним вченням. У даному випадку нас цікавить не стільки все різноманіття історичних феноменів, скільки виявлення полярних тенденцій, істотних для розуміння сучасного мислення.

У боротьбі зі своїм противником, з буржуазією, марксизм знову відкриває, що в історії та політиці немає чистої теорії. Для марксистського вчення очевидно, що за кожною теорією стоять аспекти бачення, притаманного певним колективам. Цей феномен – мислення, зумовлене соціальними, життєвими інтересами, – Маркс називає ідеологією.

З цим пов'язаний і другий істотний момент марксистського мислення, а саме нове визначення відносин між теорією і практикою. На відміну від буржуазних мислителів, які приділяли особливу увагу визначенню мети і завжди відправлялися від якогось нормативного уявлення про правильний суспільний устрій, Маркс – і це є одним з найважливіших моментів його діяльності – завжди боровся з проявами подібного утопізму в соціалізмі. Тим самим він з самого початку відмовляється від точного визначення мети; норми, яку можна відокремити від процесу і представити у вигляді мети, не існує. «Комунізм для нас не стан, що має бути встановлено, не ідеал, з яким повинна узгоджуватися дійсність. Ми називаємо комунізмом дійсний рух, який знищує теперішній стан. Умови цього руху породжені наявною тепер передумовою, яка у нас є».

Відповідно до цієї діалектики, не можна уявити собі а priori, яким має бути і яким буде те чи інше явище. Ми в силах вплинути лише на те, в якому напрямку піде процес становлення. Нашою конкретною проблемою є завжди тільки наступний крок. У завдання політичного мислення не входить конструювання абсолютно правильної картини, в рамках якої потім без будь-якої історичної підстави насильно вводиться дійсність. Теорія, в тому числі і теорія комуністична, є функція становлення. Діалектичне ставлення теорії до практики полягає в тому, що спочатку теорія, що виростає з соціального вольового імпульсу, усвідомлює ситуацію. У міру того як у цю з'ясовану ситуацію вторгаються дії, дійсність змінюється, тим самим ми опиняємося вже перед новим станом речей, з якого виникає нова теорія. Отже, рух складається з наступних стадій: 1) теорія – функція реальності; 2) ця теорія веде до певних дій; 3) дії видозмінюють реальність чи, якщо це виявляється неможливим, змушують переглянути сформовану теорію. Змінена діяльністю реальна ситуація сприяє виникненню нової теорії.

Кожна теорія, пов'язана з положенням певного класу і створена в інтересах не мінливих мас, а організованих історичних груп, повинна бути розрахована на дію *à la longue* (в кінцевому підсумку). Тому їй необхідно повністю раціоналізоване уявлення про історичний процес, на підставі якого завжди можна задати питання, де ми в дану хвилину знаходимося і в якій стадії знаходиться рух. Групи докапіталістичного походження, де

переважає елемент спільноти, можуть об'єднуватися силою традицій чи загальних емоційних переживань. Теоретизування здійснює там другорядну функцію. Навпаки, необхідною передумовою об'єднання груп, не пов'язаних в першу чергу спільним життям і конституїрована на основі подібного становища в рамках даної громадської структури, може бути тільки яскраво виражене теоретизування. Отже, подібна яскраво виражена потреба в теоретизування відповідає з соціологічної точки зору такій класовій структурі, де людей об'єднує не взаємна близькість, а однакове становище у великій соціальній сфері. Емоційні зв'язки діють лише в безпосередній близькості, теоретизоване уявлення про світ пов'язує і на відстані. Таким чином, раціоналізована концепція історії є соціально сполучним чинником для розсіяних у просторі груп і сполучною ланкою для змінюваних поколінь, які постійно врастають у подібні соціальні положення. При утворенні класів першорядне значення має близькість за положенням в соціальній сфері і з теоретичних поглядів. Емоційні зв'язки складаються одразу завжди в тій чи іншій мірі рефлексивно і більш-менш – контролюються теорією. Незважаючи на цю різко виражену тенденцію до раціоналізації, безпосередньо притаманну класовому положенню пролетаріату, ця раціональність знаходить свій кордон в опозиційному і ще більше в революційному за самим своїм призначенням становищі цього класу. Революційний імпульс не дає цій раціональності стати абсолютною. Хоча в Новий час раціоналізація досягла таких масштабів, коли навіть заколот, ірраціональний за самою своєю суттю, знаходить певну організацію і тим самим бюрократичне забарвлення, в історичній концепції та життєвій системі має тим не менш зберегтися якийсь простір для необхідної ірраціональності, яка і є революція. Бо революція ж означає, що десь накреслюється, передбачається прорив раціоналізованої структури; революція вимагає, також, очікування сприятливого моменту, коли можна зважитися на наступ. Якби ми вважали політичну сферу повністю раціоналізованою, то від очікування сприятливого моменту довелось б відмовитися. Адже цей «момент» означає не що інше, як те ірраціональне «hic et nunc» (тут і зараз), яке кожна теорія приховує за допомогою своєї тенденції до узагальнення. До того часу, однак, поки в революції потребують і до неї прагнуть, без цього моменту прориву обійтися не можна, тому в теоретичному поданні утворюється пролом, що

свідчить про те, що ірраціональне може бути удостоєно визнання у всій своїй ірраціональності.

П'ятим різновидом, що нас цікавить є фашизм, що склався як політична течія в нашу епоху. Фашизм розробляє особливу точку зору на ставлення теорії до практики. За своєю сутністю він активний і ірраціональний. Фашизм охоче запозичує положення ірраціональних філософій і найбільш сучасних за своїм типом політичних теорій. У фашистський світогляд увійшли в першу чергу (зрозуміло, відповідним чином перероблені) ідеї Бергсона, Сореля і Парето.

У центрі фашистського вчення знаходиться апофеоз безпосередньої дії, віра у вирішальний акт, у значення ініціативи керівної еліти. Сутність політики в тому, щоб діяти, зрозуміти веління моменту. Не програми важливі, важливо безумовне підпорядкування вождю. Історію творять не маси, не ідеї, не діючі у тиші сили, а еліти, які утверджують свою міць. Це цілковитий ірраціоналізм, але аж ніяк не ірраціоналізм консерваторів і не те ірраціональне начало, яке одночасно і надраціонально, не народний дух, не містична віра в творчу силу тривалого періоду часу, а ірраціоналізм дії, що заперечує історію у всіх її значеннях, який виступає з абсолютно нових позицій.

Та обставина, що у фашистській ідеології, особливо після її повороту праворуч, з'являються ідеї «національної війни» і «Римської імперії», анітрохи не суперечить антиісторичній сутності цієї теорії. Залишаючи осторонь те, що ці ідеї із самого початку свідомо сприймалися як міфи, тобто фікції, ці ідеї взагалі не свідчать про історичність даної концепції, бо історичне мислення та історична діяльність не зводяться до патетичного переживання змістів будь-яких колишніх подій, а знаходять своє вираження в тому, що людина відчуває себе всередині потоку історичних подій, потоку, що володіє певною, чітко вираженою структурою.

При чисто інтуїтивному підході цінність будь-якого політичного та історичного пізнання дорівнює нулю, бо в ньому виявляється тільки його ідеологічність, міфологізуючий аспект. Єдина функція мислення полягає з точки зору активістського інтуїтивізму в тому, щоб розкрити ілюзійний характер цих безплідних теорій, викрити їх як самообман. Мислення тут лише прокладає шлях для чистої дії. Вождь, який очолює рух знає, що всі політичні та історичні ідеї – не більш ніж міфи. Сам він вільний від

їхнього впливу, але він цінує їх, і це інша сторона даної установки, оскільки вони є «дериватами», які стимулюють ентузіазм, приводять у рух почуття, ірраціональні резидуальні пласти в людині, які одні лише ведуть до політичних дій. Тут втілюється в практику те, що Сорель і Парето розробили і довели до логічного кінця в теорії міфів і вченні про еліту.

Неважко зрозуміти, що подібний інтуїтивний підхід веде до глибокого скепсису стосовно науки, особливо до гуманітарної. Якщо в марксизмі виявлялося чи не релігійне ставлення до науки, що доходить до рівня гностичної віри, то вже у Парето в якості позитивного знання виступає тільки чисто формальна соціальна механіка. У фашизмі науковий скепсис цього самотнього тверезого спостерігача пізньобуржуазного суспільства поєднується з самовпевненістю молодого руху. Весь скепсис Парето щодо вказаного тут зберігається, але до нього приєднується віра у власну життєздатність і активність як таку. Там, де все специфічно, історичність вважається недоступним науковому осягненню, об'єктом наукового дослідження, можуть бути тільки ті загальні закономірності, які властиві всім людям в усі часи. Крім згаданої соціальної механіки визнається ще й соціальна психологія. Знання її корисно вождям як чисто технічна обізнаність: вони повинні знати, якими засобами можна привести в рух маси. Ці глибинні пласти людської душі однакові для всіх, будь то людина наших днів, Стародавнього Риму або Відродження.

Отже, політика як наука можлива тільки в певному значенні: її функція – продовжити шлях до дії. Вона робить це двома способами: по-перше, у вигляді знищення всіх тих ідолів, які сприяють розумінню історії як певного процесу, по-друге, у вигляді уважного вивчення масової психіки, особливо властивого їй інстинкту влади та його функціонування. Ця душа маси в дійсності значною мірою слухняна лише позачасовим законами, оскільки вона більше, ніж будь-що інше, знаходиться поза історією, тоді як історичність соціальної психіки може бути виявлена лише там, де мова йде про людину в певних соціально-історичних умовах.

Підводячи підсумок, можна сказати, що на поставлене нами вище питання – чи можлива політика як наука, чи можна їй навчити – слід дати ствердну відповідь. Правда, при цьому треба мати на увазі, що ми в даному випадку маємо абсолютно особливий і незвичний нам тип знання. Чистий інтелектуалізм безумовно

відкине знання такого роду, настільки безпосередньо пов'язане з практикою, і не надасть йому місця у своїй системі наук.

Однак та обставина, що політика як наука в її справжньому вигляді не знаходить собі місця в нашій науковій системі і суперечить нашій концепції науки зовсім не слід розглядати в несприятливому для неї світлі, навпаки, це повинно послужити для нас стимулом до того, щоб переглянути все наше уявлення про природу науки. Бо достатньо кинути навіть побіжний погляд на нашу концепцію науки та її організацію, щоб відчути всю нашу теоретичну неспроможність по відношенню до наук, так чи інакше пов'язаних з практикою. Так само, як у нас немає справжньої наукової політики, в нас немає і адекватної науковим вимогам педагогіки. Бо ми навряд чи виграємо від того, що, переконавшись у неможливості вирішити найбільш істотні проблеми цих галузей знання, назвемо все, що стосується безпосередньо до педагогіки і політики, «мистецтвом», «інтуїтивною здатністю» і видалимо ці питання зі сфери наших наукових інтересів.

Наш життєвий досвід свідчить про те, що і педагог, і політик здатний знайти в специфічній сфері своєї діяльності знання, які все збільшуються і при відповідних умовах повідомити їх іншим. З цього випливає, що наше поняття науки значно вужче, ніж сфера дійсно існуючих типів знання, і що знання, яке може бути отримане й передане, аж ніяк не закінчується там, де знаходиться межа наших сучасних наук.

Якщо ж життя дійсно надає нам знання і відкриває доступ до типів пізнання там, де наука вже не може нам допомогти, наше рішення не може полягати в тому, що ми відкинемо ці типи знання як «донаукові» і перемістимо їх у сферу «інтуїції», керуючись лише бажанням зберегти створену нами систему. Навпаки, наш борг зрозуміти внутрішню природу цих ще не вивчених типів знання і запитати себе, чи не можна настільки розширити горизонт науки та її концепцію, щоб у неї могли увійти і ці так звані донаукові сфери знання.

Друкується за: Манхейм К. Идеология и утопия / К. Манхейм // Диагноз нашего времени. – М. : Юрист, 1994. – С. 95–260.